„Apák nélkül – Nők és gyermekek a szegedi holokausztban”

Holokausztkiállítás a Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának forrásain keresztül*

FRAUHAMMER KRISZTINA – PATARICZA DÓRA

*Köszönettel tartozunk tanulmányunk két lektorának és a szerkesztőnek, Csősz Lászlónak hasznos észrevételeikért és javaslataikért.

hatmillió meggyilkolt zsidót
nem lehet felfogni
de ezerháromszáz üres ülőhelyet igen
a szegedi zsiniben fárasztó imádkozni
ezerháromszáz ülő
és hétszáz álló zsidó
nevében imádkozik az ember
barukh[1]

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban a magyarországi deportálások 80. évfordulója alkalmából, a Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma[2] által rendezett kiállítás *(Apák nélkül – Nők és gyermekek a szegedi holokausztban)* kapcsán szeretnénk bemutatni a holokauszt reprezentációjának egy speciális esetét és sajátos aspektusait, hozadékait. Nem ez volt az első alkalom, hogy archívumunk kiállítást szervezett, hiszen 2021-ben az Új Zsinagóga akkor kialakított kiállítóterében családtörténeti sorozatot indítottunk *Eltűnt családok nyomában* címmel.[3] A három tárlat

[1] barukh: A világ negyedik legnagyobb zsinagógája, 2019, online: https://shelbarukh.substack.com/p/a-vilag-negyedik-legnagyobb-zsinagogaja?utm_campaign=post&utm_medium=web (letöltés ideje: 2024. november 7.)

[2] Az archívum (röviden: SZZSHA) állománya az 1785-ben alapított Szegedi Zsidó Hitközség és a hozzá tartozó községkerület fennmaradt iratanyagát tartalmazza. Létrejöttéről elmondható, hogy a 2000-es években a Yad Vashem Magyar Kutatócsoportja, Molnár Judit és Frojimovics Kinga részvételével valósult meg az iratok alapkategorizálása. 2024-re a megmaradt gyűjtemény fizikai létrehozása, állományvédelmi feladatainak ellátása és rendezése alapvetően megtörtént. Jelenleg a teljes állomány savmentes levéltári dobozokban, polcokon önálló, erre kialakított helyiségekben található. A gyűjtemény állománya nem lezárt, a helyben élő és távolra került szegedi leszármazottaktól rendszeresen érkeznek újabb anyagok. További fontos előrelépés, hogy megindult az archívum hivatalos kereteinek kialakítása, melynek eredményeképp a jövőben a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár fióklevéltáraként fog működni.

[3] Eltűnt családok nyomában 1. – *A Holtzerek*. A Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának kiállítása. Szeged, Új Zsinagóga, 2021. A kiállítás anyagából készült kiadvány adatai: Frauhammer Krisztina (szerk.): *Eltűnt családok nyomában*

mindegyikén egy-egy, a város életében egykor fontos szerepet játszó családot mutattunk be a nagyközönségnek. A holokauszt eseményeire emlékezve perspektívát váltottunk. Nem egy, a helyi társadalomban már elfeledett zsidó családot, hanem magát a közösséget; és nem egy teljes családi életutat, hanem a holokausztban elszenvedett megannyi megpróbáltatást akartuk bemutatni, elsősorban a deportáltakra, zömmel nőkre, gyermekekre és idősekre fókuszálva. Olyan családokat gyűjtöttünk össze, akik ma is a városban élnek, vagy felmenőik révén ide kötődnek és ma is van egyfajta élő, kommunikatív emlékezetük. Az ő visszaemlékezéseiken, dokumentumaikon, fotóikon keresztül próbáltuk láthatóvá és elgondolhatóvá tenni azt, amit elképzelni igazából nem lehet.[4]

Ez a nézőpont azért is kínálkozott, mert a szaktudományos kutatásokban a szegedi holokauszt esemény- és politikatörténeti vonatkozásai, az elkövetők tevékenysége már jól feltártak voltak. A mi célunk azonban az volt, hogy azt is megismertessük a nagyközönséggel, hogyan élték át mindezeket az eseményeket maguk az áldozatok. Naplókból, személyes dokumentumokból, fotókból, írott és szóbeli visszaemlékezésekből és tanúságtételekből dolgoztunk. Tudatosan felvállaltuk forrásaink töredékességét, hiszen a Szegedről deportált mintegy 8600 főből így mindössze körülbelül 100 személyről tudtunk csak megemlékezni. Tisztában vagyunk azzal is, hogy a naplók, visszaemlékezések és szóbeli történetek nem váltják ki a tényszerű történelmi leírásokat.

Az áldozatokat és egyéni megéléseiket középpontba állító kon-

– *A Holtzerek*. A Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának kiállítása. / In search of Families that Disappeared – The Holtzers. Exhibition of the Archive of the Jewish Community of Szeged. *Szegedi Judaisztikai Közlemények* 11. 2022; Eltűnt családok nyomában 2. – *Tardos-Taussig Ármin és családja*. A Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának kiállítása. Szeged, Új Zsinagóga, 2022. A tárlathoz felhasznált naplóhagyatékból megjelent album: Frauhammer Krisztina (szerk.): *A művész kitárt ajtaja – Tardos-Taussig Ármin élete és vendégkönyvei*. Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség, 2024; Eltűnt családok nyomában 3. – *A Lengyel bútoros család*. A Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának kiállítása. Szeged, Új Zsinagóga, 2023.

[4] Vajda Júlia: *Ott, akkor… Túléléstörténetek a soából*. Budapest: Múlt és Jövő, 2020. 9.

cepciónk a holokauszt történetírásban mára már teljeséggel – és immár Magyarországon is – meghonosodott módszerekből és szempontokból inspirálódott.[5] Egyrészt az 1980-as évektől a holokauszt történetírásban is megjelenő *oral history boom*ból, másrészt a *mikrotörténelem*, az *ego-dokumentumok* (naplók, levelezések, önéletírások) és tanúságtételek forrásértékének a felértékelődéséből, amely az örökségdiskurzusokban is elfogadottá tette a szóbeliségnek, a kollektív tudásnak, mint örökségnek a létjogosultságát. Az ilyen források jelentősége abban is áll, hogy mivel egyszerre autentikusak és érzelmileg telítettek, hitelesítik az egyén életére gyakorolt történelmi hatásokat, így lehetőséget adnak egyfajta alulnézeti perspektíva megragadására. Ma már köztudott, hogy a tényszerű adatok, eseményleírások mellett az ego-dokumentumok adják a nagy történelmi események elbeszélésének másik nélkülözhetetlen pillérét. Ahogy Gyáni Gábor írta: „olyasmiről tudósítják az utókort, amiről viszont más források nem szólnak, nevezetesen a cselekvőség, a *historical agency* szubjektív tényéről."[6]

Szintén új, és számunkra inspiráló szempontként említhetjük a nőtörténeti és társadalmi nemeket is figyelembe vevő megközelítéseket, amelyekben a sajátosan női tudás, viselkedés, megküzdési stratégiák és tapasztalatok kerülnek a fókuszba.[7] Kiállításunkon elsődlegesen nőkről (és gyerekekről) szóló, vagy nők (és gyermekek)

---

[5] A teljesség igénye nélkül három, az utóbbi években megjelent fontos, az áldozatokat középpontba helyező, személyes dokumentumokra építő munka, a hazai holokauszt-kutatók új generációjának tollából: Huhák Heléna – Szécsényi András: *Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2016; Klacsmann Borbála: *Holokauszt történetek*. Budapest: Park, 2023; Klacsmann Borbála – Pataricza Dóra – Buchmüller Péter (szerk.): *A holokauszt nyolcban év múltán. Új kutatási irányok*. Budapest: OR-ZSE, 2024.

[6] Gyáni Gábor: Az ego-dokumentumok történeti haszna. *Bárka online*, 2019. május 13. http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna (letöltés ideje: 2024. november 7.).

[7] Pető Andrea: A női holokauszt-visszaemlékezések. *Szombat*, 2002. február 1. Online elérhető: https://www.szombat.org/archivum/a-noi-holokauszt-visszaemlekezesek (letöltés ideje: 2024. november 7.).

által elmondott, leírt forrásokat használtunk. Ezt különösen fontos szempontnak tartottuk, hiszen a nők és gyermekek más, speciális tapasztalatokkal is rendelkezhettek,[8] már csak abból adódóan is, hogy férjeik, apáik, gyermekeik tőlük elszakítva munkaszolgálatra voltak beosztva határon belül és túl. Így gyakran egymástól távol, egymásért félve, az életben maradást remélve telt a vész korszaka. Sok nő ekkor vált hirtelen háziasszonyból egyedülálló, vagy gyermekét egyedül nevelő anyává. Gyakran ő, vagy az idős nagyszülő lett a legfőbb felelőse az egész nagycsaládnak. Az addig iskolába járó gyermeknek a felnőttekkel együtt kényszermunkát kellett végeznie és olyan élmények részese lett, amelyet sokszor élete végéig teherként cipelt magával.[9]

Tanulmányunkban elsőként a szegedi holokauszt reprezentációjának 2024 előtti történetét tekintjük át, azaz a korábbi tárlatokat. Ezt követően az anyaggyűjtés folyamatáról, a szenvedéstörténetek vizualizációjának dilemmáiról szólunk, bemutatva a hátramaradottak sajátos viszonyát a fennmaradt emlékeikhez és a traumák feldolgozásához. Áttekintjük azokat a dokumentumtípusokat is, melyek mentén megvalósíthatónak láttuk a szegedi áldozatok „megszólaltatását". Írásunk kiemeli ezeknek a dokumentumoknak a fontosságát az emlékezet újraépítésében, valamint a közösségépítésben, különös tekintettel a holokauszt traumatikus hatásainak feldolgozására. A kutatás eredményei alapján kitérünk a kiállítás tervezésének és a koncepció megalkotásának mikéntjére is. Célunk, hogy bemutassuk azt, mi-

---

[8] A holokauszt gender szempontú vizsgálatát a 2000-es évek elejétől kezdték beemelni a holokauszt-kutatásokba azzal a céllal, hogy ráirányítsák a figyelmet a szenvedések sajátosan női tapasztalataira és helyzeteire. Magyarországon többek között Pécsi Katalin, Pető Andrea, Vajda Júlia és Kelbert Krisztina kutatásai említhetők a témában.

[9] A gyermek túlélők extra terheiről lásd: Vajda 2020, 78–87. További irányadó szakirodalmak a témához a teljesség igénye nélkül: Dwork, Debórah: *Children with A Star. Jewish Youth in Nazi Europe.* New Haven, CT: Yale University Press, 1991; Heberer, Patricia: *Children during the Holocaust.* Lanham: AltaMira Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2011; Bányai Viktória – Gombocz Eszter – Frojimovics Kinga (szerk.): *A Vészkorszak árvái. A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete.* Budapest: NÜB, 2020.

képpen tud egy kicsi, töredékes anyaggal és múzeumi háttérrel nem rendelkező vidéki archívum hozzájárulni a holokauszt reprezentációjához és a helyi emlékezetépítéshez.

2. A holokauszt története Szeged környékén

Szeged az egyik azon vidéki zsidó közösségek közül, ahol 1945 után a vallási és közösségi élet folytatódott, miután a háború előtti szegedi zsidó lakosság körülbelül 60 százaléka visszatért a városba, hogy újjáépítse életét. Szeged a neológ zsidó mozgalom központja is volt, és Budapest után az egyik legfontosabb helyszíne a magyar nyelvű városi kultúrába való beilleszkedésnek az 1867-es Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte után. A zsidó közösség tagjai aktív szerepet játszottak Szeged tudományos, gazdasági, kulturális, építészeti és jótékonysági életében. Az 1920-as évek elején a szegedi zsidó közösség elérte csúcspontját, körülbelül 7000 fővel, így Magyarország negyedik legnagyobb zsidó közössége volt Budapest, Miskolc és Debrecen után. Az 1941-es népszámlálás idején a szegedi zsidó közösség 4161 főt számlált.[10] Az 1944. március 19-i német megszállás után májusban a zsidókat gettóba zárták, együtt a környező településekről odahozott zsidókkal. Dél-Magyarország egyik jelentős regionális központjaként a város volt a környező falvak és a Délvidék zsidóságának fő gyűjtőközpontja. A gettósítás és deportálás előtt, 1944 májusában, a zsidó lakosságnak be kellett jelenteni minden vagyonát, kivéve a személyes használati tárgyakat, feltéve, hogy ezek összértéke nem haladja meg a 10000 pengőt.[11] Holmijukat lakásaikban, egyes esetekben szomszédoknál, rejtekhelyeken hátrahagyva költöztek a családok a gettóba. Ezeknek az itt maradó értékeknek egy jelentős része, később a zsinagógában, annak kertjében és különféle raktárakban lett összegyűjtve.

1944. június végén három nap alatt 8617 embert deportáltak Szegedről és környékéről, többségében nőket, gyermekeket és időseket,

---

[10] Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997, 2:761.

[11] 1600/1944. sz. M.E. rendelet, 1944. április 14.

míg a legtöbb zsidó férfit már korábban munkaszolgálatra sorozták be.[12] Az első vonat Auschwitzba ment, ahol a szállítmány zsidóinak többségét néhány órán belül megölték, anélkül, hogy bármilyen módon rögzítették volna a nevüket, a túlélők tanúvallomásaiban megőrzött történeteiken kívül.[13] A második vonatot szétkapcsolták, első fele Auschwitzba, második fele a Bécs mellett található Strasshof tranzittáborba ment, míg a harmadik vonatot egyenesen Strasshofba küldték, ahol a zsidók többsége túlélte a megpróbáltatásokat.[14] A harmadik transzport utolsó vagonjával egy kb. 60 fős csoportot Budapestre küldtek Strasshof vagy Auschwitz helyett.[15] Szeged mellett sok debreceni és szolnoki zsidó is Strasshofba került, ahol összesen 15011 magyar zsidót tartottak fogva,[16] és Pap Róbert szegedi

---

[12] Mindez számadatokkal is kifejezve: a 8617 fő közül 3853 szegedit kényszerítettek 1944 májusában gettóba, róluk pontos adatokkal rendelkezünk. Közülük 2200 fő (57 százalék) volt nő, 1654 fő (43 százalék) volt férfi, 485 fő volt 18 év alatti, 1055 fő volt 60 év feletti. 2313 fő volt 18 és 60 év között. A szegedi gettólista itt is elérhető: https://szegedjewisharchive.org/. Fontos megjegyezni, hogy 1944 májusa (a gettólista összeállítása) és a deportálás között még számos esemény történt, halálesetek, születések, kivételezések, és a gettólista nem azonos a deportáltak listájával, amely sajnos nem maradt fenn. A térségből (Makó, Szentes, Kalocsa, Kiskunhalas) elhurcolt többi zsidó deportált adatainak feldolgozása, táblázatba rendezése és publikálása folyamatban van.

[13] Rees, Laurence: *The Holocaust. A new history*. London: Viking, 2017. 392.

[14] Pataricza Dóra: „Put My Mother on the List Too!" – Reconstructing the Deportation Lists of the Szeged Jewish Community. In: Borggräge, Henning – Jah, Akim (szerk.): *Deportations in the Nazi Era*. Arolsen: DeGruyter–Arolsen Archive, 2022. https://doi.org/10.1515/9783110746464-017. lásd még: Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *Szeged – Strasshof – Szeged. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett" Szegedről deportáltakról 1944–1947*. Szeged: SZTE ÁJTK Politológia Tanszék; Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2021.

[15] Lénárt András – Pataricza Dóra: Kiválasztottak. A cionista mentőakció szegedi csoportjának sorsa. In: Klacsmann Borbála – Pataricza Dóra – Buchmüller Péter (szerk.): *A holokauszt Magyarországon nyolcvan év múltán – Új kutatási irányok*. Budapest: OR-ZSE, 2024. 229–270.

[16] A Szegedről Strasshofba deportáltak számáról máig nincs teljes egyetértés. Molnár Judit, Lévai Jenő 5739 fős és Szita Szabolcs 5239 fős adata mellett, a mezőtúri Csillag Edit adatait tartja legmegbízhatóbbnak. Csillag Edit egyike volt azoknak, aki a deportáltakról a kartotékokat készítette Strasshofban.

hitközségi elnök becslése alapján a szegedi csoport körülbelül 75 százaléka túlélte.[17] Szeged viszonylag magas túlélési aránnyal rendelkezett, főleg azok, akiket Strasshofba deportáltak. Köztük egyedülálló módon sok gyermeket és idős embert a túlélők között találunk.[18]

3. Előzmények – a holokauszt reprezentációja Szegeden az elmúlt 80 évben

A holokauszt témájának „nehézsége", reprezentációjának problematikussága közismert.[19] Ám, ahogy azt könyvének előszavában Sharon Mcdonald is hangsúlyozza, jóllehet a „nehéz örökség" fogalma változhat, régóta és széles körben elterjedt az az elképzelés, hogy a közösségeknek törekedniük kell arra, hogy a városképbe beírják történelmük jelentős részeit, és különösen múltbeli eredményeiket. Ennek egy módja, az európai nemzetépítési mintákban gyökerező

Visszaemlékezésében 5239 szegediről tesz említést, a deportáltak összlétszámát pedig 16701 főre teszi. Bővebben lásd: Frojimovics – Molnár 2021. 25–26., 75–78.

[17] Pap Róbert DEGOB 3560. sz. jegyzőkönyve, online elérhető: http://degob.hu/index.php?showjk=3560. A strasshofi időszak történetéhez lásd: még Frojimovics Kinga – Kovács Éva: Jews in a 'Judenrein' City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945). *Hungarian Historical Review* 4 (3), 2015, 705–736. Az egészségügyi ellátásról: Kovács Éva: „Normálisak lehetünk még egyáltalán?". Magyar Zsidó Kényszermunkások a bécsi Ältestenrat egészségügyi intézményeiben. In: Margittai Linda (szerk.): *Ellenállni a Gonosznak. Tanulmányok a 70 éves Karsai László tiszteletére.* Szeged: SZTE Jelenkortörténeti Tanszék, 2022.

[18] Számos korábbi kísérlet ellenére a Szegedről deportált zsidók túlélési arányának pontos becslése a különböző elsődleges és másodlagos források következetlen és ellentmondásos adatai miatt továbbra is nehézségekbe ütközik.

[19] A problémakörről a hazai tudományos diskurzusban lásd: Toronyi Zsuzsanna: A holokauszt örökségét kiállítani is nehéz. A soára történő emlékezés problémái és lehetőségei a hazai muzeológiában. *Museum Café* 40, 2014/2. (ápr–máj.) 50–65.; Toronyi Zsuzsanna: Múzeum vagy mauzóleum? A holokauszt emlékezete és dokumentációja a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményeiben. In: Farkas Zsófia – Toronyi Zsuzsanna – Marczisovszky Anna: *Szemtanúk. Traumaábrázolások a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében.* Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2023. 12–25.; Huhák Heléna: A holokauszt tárgyi reprezentációja. In: Huhák – Szécsényi, 2016. 36–58.

örökség-/hagyományteremtés volt, amelynek szerves részét, mintegy alátámasztását biztosították a különféle emlékművek, egyfajta identitás-legitimációt is megtestesítve. A múlt ilyenformán láthatóvá tett öröksége alkalmas arra, hogy megerősítse a jelenben való létezést és a jövőbe való továbbélést is. Az identitásnak ezt a múltban gyökerező, tárgyiasult formában is megjelenített modelljét nemcsak a nemzetek, hanem a kisebbségek, városok, települések is mozgósítják.[20] Tanulmányunknak ebben a részében elsősorban azt mutatjuk be, miként mutatta be Szeged városa és az itt élő zsidó és nem zsidó közösség múltjának e tragikus eseményét a város emlékművein, kiállításain keresztül.

Szegeden áll két zsinagóga, van egy működő zsidó temető és az emlékművek többsége – hosszú évtizedek óta – ezek terén belül található. 1947-től kezdődően a közösség az ún. *jorcájt* (jiddis: a [halálozás] évfordulója), azaz a deportálások (június 25., 27., 28.) emléknapja alkalmával minden évben megemlékezik az áldozatokról, és a túlélők körében a kollektív emlékezést és a szolidaritást hangsúlyozza.[21] Ezeknek a közös évfordulóknak a létrehozása megkönnyítette a családtagok halálához köthető bizonytalanságok kezelését. Az így megvalósuló kollektív gyászra való áttérést a zsidó túlélők

---

[20] Macdonald, Sharon: *Difficult heritage. Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*. London: Routledge, 2008. https://doi.org/10.4324/9780203888667

[21] Magyarországon számos más hagyomány is létezett ezzel párhuzamosan, pl. az ortodoxia sziván hó 20-át jelölte meg jorcájtként (Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio* 24 (2), 2016. 7–21.). 2001 óta Szegeden a holokauszt magyarországi áldozatainak emléknapján (április 16.) is megemlékeznek az áldozatokról, ugyanis 1944-ben ezen a napon kezdődött a hazai zsidóság gettóba zárása. 2006 óta január 27. (Auschwitz felszabadításának napja 1945-ben) a holokauszt nemzetközi emléknapja. Izraelben 1951 óta az ún. *jom hasoá* (hivatalos elnevezése *jom hazikáron lesoá velegvurá* – a Soá és a hősiesség emléknapja) (niszán hó 27.) alkalmából emlékeznek meg a holokauszt áldozataira. Rabbinikus döntés alapján a név nélkül elhunyt áldozatok *jorcájt*ja tévét hó 10. Szegeden manapság a júniusi, téglagyári koszorúzással és istentisztelettel egybekötött megemlékezésen kívül tartják a január 27-i, a március 19-i és az április 16-i dátumokat, koncertekkel, felolvasóestekkel és előadásokkal emlékeznek meg ilyenkor az áldozatokra.

a zsidó közösség intézményes keretein belül alakították ki, egyben elősegítve ezzel annak egységét.[22]

Szegeden az első helyi holokauszt emlékmű állítói maguk a deportálásból vagy munkaszolgálatból visszatértek voltak, ők emeltettek emlékműveket elpusztított testvéreiknek a zsinagógában és a temetőben. A temetkezési társaság, a Chevra Kadisa 1946 októberében alakult újjá, és 1947 januárjában kezdte meg az adománygyűjtést az ún. Mártírok Emlékcsarnokára. Emellett, az Új Zsinagóga aulájában kialakított emlékcsarnokban 1947 februárjában két fekete, jelképes gránitkoporsót is felavattak és ezt a termet korábban már átnevezték a tiszteletükre. Az emlékcsarnokban elhelyezett márványtáblákon 1664 deportált neve szerepel, hangsúlyozva, hogy deportáltak és nem elhunytak. „Helyes, ha az elhurcoltakat, mint ilyeneket, és nem mint holtakat említik meg az emléksorok" – szerepel a döntés az Országos Rabbiképző Egyesület értesítőjében, hiszen 1946-ban még mindig volt remény arra, hogy legalább néhányan visszatérnek.[23] Ez később összesen 1900 névre bővült, de ez a szám nem tükrözi a szegedi áldozatok teljes számát. Az áldozatok egy része túlélő hozzátartozók nélkül tűnt el és sok esetben nem került sor halottá nyilvánításra. A márványtáblákon azok nevei is szerepelnek, akiket nem Szegedről, hanem máshonnan deportáltak. A későbbi években számos további emléktábla és emlékmű kapott helyet a zsinagógában és a temetőben. Ezek megemlékeznek a kényszermunka során elhunyt férfiakról; valamint a bácskai és kisteleki deportálások áldozatairól; az első szegedi Rotary Club holokauszt-áldozatairól; a téglagyári gettóban névvel, név nélkül és a vidékről ide hurcolt és itt elhalt áldozatokról; a Randeggnél elpusztított, majd exhumált deportáltakról;

---

[22] Horváth Rita: The Role of the Survivors in the Remembrance of the Holocaust. Memorial monuments and Yizkor books. In: Friedman, Jonathan C. (szerk.): *The Routledge History of the Holocaust*. London: Routledge, 2010. 472–483; Kónya, 2016; Laczó, Ferenc: Caught between Historical Responsibility and the New Politics of History. On Patterns of Hungarian Holocaust Remembrance. In: Mitroiu, Simona (ed.): *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe*. New York: Springer Nature, 2015. 185–201.

[23] Idézi: Kónya, 2016, 13–14.

valamint a megrongált tóratekercsekről, a vallási-közösségi élet veszteségeiről.[24] Ezek mellett magyar szokás a családi sírkövön is megemlíteni a hősök és a holokausztban elpusztítottak neveit, erre is több példát láthatunk Szegeden. A közösséghez tartozó tereken utolsóként 2014-ben állított emlékművet a hitközség.[25] A zsinagóga kertjében elhelyezett 4 méteres márványmenóra Lapis András szobrászművész alkotása.

A nyilvános terek emlékhelyei között elsőként a 60. évfordulóra emelt téglagyári emlékoszlopot kell említeni. A második emlékhely a vasúti főpályaudvar és emléktáblája, amelyet a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség helyezett el. 2014 óta szolgált mementóul, jóllehet a transzportok indításának valós helyszíne a város Rókusi pályaudvara volt. A deportálások 80. évfordulóján, 2024. jú-

---

[24] Az ausztriai Randeggnél gyilkolták meg azt a 99, részben szegedi munkaszolgálatost, akik két közeli alsó-ausztriai településen létrehozott zsidó munkatáborban dolgoztak, egy cementgyárban, illetve a helyi kőbányában. A táborok áprilisi evakuálásakor a munkásokat együtt indították el a mintegy 150 kilométerre levő Mauthausen koncentrációs táborába. A 100 fős csoport azonban nem jutott el a koncentrációs táborig, a nagyjából félúton levő Randeggnél legyilkolták őket. Egyikük, Glück Adolf a lövésektől csak elájult és a rázuhanó testek – gyermekek, idősek – alól másnap ásta ki magát. Sebesüléséből felgyógyulva maga mutatta meg később a tömegsírt. Társai testét – köztük Glück feleségének és lányának testét is – 1947-ben exhumálták és Szegedre hozták, ahol a zsidó temetőben kősztélét állítottak föléjük. Erről és a további emlékművekről lásd: Frojimovics Kinga: Tömegsír exhumálások Ausztriában a Holokausztot követően. A szegedi zsidó áldozatok újratemetése. *Regio* 24 (2), 2016. 22–30.; Bányai Viktória: Meggyalázott tóratekercsek két felmérés tükrében. *Magyar Tudomány* 185 (4), 2024. 475–485.; Bányai Viktória – Komoróczy Szonja: A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés. Emlékezet, felejtés, politika*. Budapest: Kalligram, 2018. 87–110. Pataricza Dóra: Places of commemoration of the Shoa in Szeged, Hungary. *Copernico.eu,* 2023, https://www.copernico.eu/en/articles/places-commemoration-shoa-szeged-hungary (letöltés ideje: 2024. június 11.)

[25] A 2014-es megemlékezésről részletesen írt Gadó János: Egy példa az emlékezéskultúrára: Szeged. *Szombat*, 2014. december 5. https://www.szombat.org/politika/egy-pelda-az-emlekezeskulturara-szeged (letöltés ideje: 2024. november 7.)

nius 27-én, a Szegedi Zsidó Hitközség kezdeményezésére a tábla végre a megfelelő helyre került.[26]

Van egy harmadik nyilvános téren lévő emlékmű is, amely a 70. évfordulóra készült a római katolikus egyházmegye kezdeményezésére a szegedi Dóm kertjében. A központi elhelyezkedés ellenére mégsem vált meghatározó emlékponttá, talán a sajátos ábrázolásmód miatt: a szegedi bárka a két testvért, a kereszténységet és a zsidóságot mutatja be. Az idősebb testvért a hatalom, a zsarnokság és az aljasság a pusztulásba kergeti, míg a fiatalabb testvér tehetetlenül könyörög. A katolicizmus és a zsidóság testvérként való ábrázolása a holokauszt-emlékművön utalhat II. János Pál pápa 1986. áprilisi látogatására a római Nagy Zsinagógában. Látogatása során a zsidóságot nevezte meg a két testvér közül az idősebbiknek, és hangsúlyozta köteléküket és közös történelmüket.[27] Mindezeken túl 22 botlatókő állít emléket a szegedi áldozatoknak.[28]

Állandó tárlaton, a megyei múzeum várostörténeti kiállításán nem jelennek meg sem a városi zsidóság története, sem pedig a vészkorszak eseményei. Kutatásaink alapján eddig három olyan alkalom volt Szegeden (1968, 1970, 2004), amikor a holokauszt állt egy-egy bemutató középpontjában, valamint a 70. évfordulóra is készült tematikailag ide kapcsolódó kiállítás. Tanulságos ezek rövid ismertetése, mert a holokauszt reprezentációjának érdekes aspektusaira mutatnak rá.

Az első kiállítás 1968-ban a Hazafias Népfront Szeged Belvárosi Szervezetének köszönhetően jött létre *Emlékezés 1944-re és a vészkorszakra* címen.[29] Fontos támogatója volt az ügynek a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB). A szervezésben résztvevő adatközlőnk elmondása szerint „a szervezők egy-egy 10 perces megemlékező beszédet tartottak, majd a nyomda fiataljai által készített, felkasírozott

[26] Szegedi Zsidó Hitközség hírlevele, 2024. június 26.

[27] II. János Pál beszéde (olaszul): Incontro con la comunità ebraica nella sinagoga della città di Roma. 1986. április 13.

[28] Az első 5 személy botlatókövét 2012-ben helyezték el. 2015-ben 14 személy, 2019-ben 1 fő, 2024-ben újabb 2 személy követ tették le.

[29] Szeged, Victor Hugo utca 5. alatt, a Hazafias Népfront termében.

emberalakok (férfit, nőt, gyermeket, időset ábrázoló alakok) megtekintésére került sor. Ezek a koncentrációs táborokban elszenvedett eseményekről adtak hű képet. A hallgatóság sorából többen elmesélték az átélt borzalmakat, megpróbáltatásaikat."[30]

A második kiállítás 1972-ben valósult meg a TÉKA Könyvkiadó Vállalat, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának delegáltja és a szegedi rabbi, Domán István (1922–2015) közreműködésével. A helyszín a Szegedi Zsidó Hitközség első emeleti díszterme és a szomszédos rabbilakás volt, amelyet az imateremmel egybe lehetett nyitni. Az eseményről – mint a korszak hasonló rendezvényeiről – nem maradt fenn írásos dokumentáció. Személyes visszaemlékezések szerint ez nem véletlen: a meghívókat kézzel írták, vagy csak szóban, ismerősök között terjesztették.[31]

A két szegedi tárlat jól mutatja be a holokauszt megjelenítésének sajátosságait a Kádár-korszakban. Egyrészt, ahogy Szécsényi András írta: „Az 1960-as évek Magyarországa olyan hely volt, ahol a traumatikus múlt kibeszélése csak keskeny mezsgyéken volt lehetséges. Voltaképpen búvóhelyet jelentett a zsidóságuk elől egyrészt a traumatizált múlttól, egyéni fájdalmaktól való elfordulás miatt, másrészt a Rákosi-rendszerben tapasztalt állami antiszemitizmustól való kettős félelem okán menekülő, elzárkózó holokauszt túlélők számára."[32] Másrészt arra a sajátosságra is rávilágítanak a szegedi kiállítások, hogy a holokauszt-emlékezet a Kádár korszakban némiképp ellentmondásosan ugyan, de a rendszeren belül létrejött politikai indíttatású szervezetekhez kötődött. Az 1957-ben megalapított Magyar Partizán Szövetség keretén belül működő tagozathoz, az előbb Deportáltak Antifasiszta Bizottsága, majd később a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) nevet viselő szervezethez.

---

[30] M. J., 76 éves nő visszaemlékezése.

[31] A szegedi eseményről, csakúgy mint az 1968-as kiállításról a helyi és az országos sajtóban nem találtunk adatot, így a szóbeli közlések pontosításához a jövőben további kutatásokra lesz még szükség.

[32] Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII.* Budapest: Múlt és Jövő, 2017. 296.

A NÜB kifejezetten azzal a céllal alakult meg, hogy a Partizán Szövetség zsidó ügyekre szakosodott egységeként funkcionáljon és még ha felemás módon is, de mégis felelősséget viselt a holokauszt emlékének életben tartásáért.[33] Az emlékezetet tovább formálták a korszak jelentős eseményei: a jeruzsálemi Eichmann-per, a frankfurti Auschwitz-per és a zuglói nyilasok pere, amelyek új diskurzust indítottak el és felszínre hozták az elnyomott érzelmeket.[34]

E két, mára már gyakorlatilag teljesen elfeledett kiállításon kívül nincs tudomásunk továbbiakról. A holokauszt megmaradt a hitközség éves mártír-istentiszteletei, mártír-megemlékezései és a családon belüli kommunikatív emlékezet szűk mezsgyéjén, igaz, a sajtóhírek alapján úgy tűnik, hogy ezeken az eseményeken Szeged város is képviseltette magát.[35]

2004-ben a 60. évforduló volt az első alkalmak egyike, amikor a megemlékezések és általuk az események reprezentációja is kilépett a zsinagóga teréből. Ekkortól az egykori téglagyárnál elhelyezett oszlop lett a megemlékezések kezdő állomása. Ebben az évben két hétre kinyitották a romjaiban heverő régi Hungária (az 1897-ben épült, ikonikus, kulturális funkciót is betöltő, 1976-ig működő Kass Szálló) kapuit, hogy dokumentum- és fotókiállítást rendezzenek a holokauszt áldozatainak emlékére az évfordulós jubileumi rendezvénysorozat keretében. A Dél-Magyarországi Civil Szervezetek Szövetsége által szervezett tárlat egyik részében a délvidéki térség zsinagógáiról, másik részében az itt élő zsidóság elhurcolásáról emlékeztek meg. Ez utóbbi *A zsidótörvényektől a halálvonatokig* címet viselte, összeállításában Tóth István helyi muzeológus, Farkas Csaba történész és Károlyi Attila történész, a Történelemtanárok

---

[33] Szécsényi, 2017, 306–307.

[34] Szécsényi, 2017, 293.

[35] Lásd: [sz. n.]: Háromnapos gyászünnepség Szegeden a vidéki zsidóság deportálásának 25. évfordulóján. *Új élet,* 1969. július 18. 1–2.; Mártíristentiszteletek címmel az *Új élet* című zsidó vallási folyóirat minden évben közölte a mártír-megemlékezések időpontját és azt, hogy melyik szervezet melyik képviselője volt jelen és tartott beszédet.

Egyesületének helyi elnöke vett részt.[36] A helyi sajtó tudósításában különösen figyelemre méltó az a tematikai kontextus, amelyben bemutatják az emlékkiállítást:

„Sok szegedi nem is akar hinni a szemének, amikor a Stefániára téved és nyitva találja az épületet. Még az is besétál »a« Kassba, akinek nem volt szándékában megtekinteni a zsidó holokausztról szóló kiállítást. Az 1970-es években születettek ma már harmincas éveiket tapossák: ők azok, akiket végképp nem kötnek emlékek a valahai szállodához. A kívülről lefestett, ám belül csak éppen az állagot megőrző munkálatokat látott falak azt a hangulatot árasztják, amelyet a tegnap hivatalosan is megnyitott kiállítás szervezői aláfestésként kívántak nyújtani a dokumentumokhoz és fotókhoz."[37]

Az épületbelső alapos leírása után a főszervező elmondta, hogy a Kass Szállót, amelyet bezárása óta csak néhány eseményre nyitottak ki, a háborús hangulat érzékeltetésére választották befogadóhelyként. A szerző ezután a szervezőkről és a szervezés körülményeiről írt. Úgy tűnik, az épület állapota érdekesebbnek bizonyult, mint a kiállítás témája, hiszen a holokausztra és áldozataira csupán egyetlen mondat utalt: „A komorságot tovább fokozzák a halálvonatokkal a térségből hatvan évvel ezelőtt, június 25–28. között elhurcolt közel nyolcezer zsidó sorsát ábrázoló felvételek."[38] Az újságíró arról nem adott leírást, hogy milyen felvételek és dokumentumok lettek kitéve, hogy és hol zajlott az anyaggyűjtés. A tanulmánya írásának idején megkerestük az egykori kurátorokat, rövid tájékoztatásukból csupán annyi derült ki, hogy a kiállítás anyaga nem maradt fenn.

A 70. évforduló alkalmából újabb kiállítások jöttek létre, amelyek már nem a holokauszt eseményeire, hanem a helyi zsidóság történelmi, kulturális és művelődéstörténeti értékeire fókuszáltak. Molnár

---

[36] E. K.: Civilek a terepen. *Délmagyarország,* 2004. június 24. 1. és 5.

[37] Uo.: 2004, 5.

[38] Uo.: 2004, 5.

Judit roll-up tárlata a szegedi zsidóság elmúlt száz évét mutatta be.[39] Ennek a kiállításnak a holokausztot bemutató része ma is látható a mártírok csarnokában, a bal oldali sarokban álló jelképes síremlék mellett, Liebmann Béla ikonikus 1945-ös fotóival. Ez a néhány négyzetméternyi terület az egyedüli, állandónak mondható „tárlat" a szegedi holokausztról.

A Móra Ferenc Múzeum a négy legnevesebb szegedi zsidó fotóművész (Bäck Manci, Kárász Judit, Liebmann Béla és Müller Miklós) alkotásait állította ki a jubileumhoz kapcsolódva. A Helytörténeti és Irodalomtörténeti Gyűjtemény anyagát felhasználva Tóth István, Szabó Magdolna, Lengyel András muzeológusok és Apró Ferenc helytörténeti kutató fogták össze a munkákat. A tárlatról készült kötetet Tóth István történész szerkesztette.[40] Előszavában így ír: „Közös bennük, hogy a sors mindegyiküket megmentette. Nem lettek a holokauszt áldozatai. Az is bizonyos, hogy nem volt könnyű a sorsuk ennek ellenére sem." Kétséges, hogy ők maguk is szerencsésnek mondták-e volna magukat. Mindannyiuk életét alapjaiban változtatta meg a holokauszt, áldozatai voltak a zsidókat ért meghurcolásoknak. Elvesztették házastársukat, kisgyereküket, szüleiket és tágabb családjukat; maguk munkaszolgálatban, bujkálva, vagy külföldre költözve vészelték át ezeket a tragikus éveket, hónapokat.[41]

---

[39] A kiállítás címe: *100 év a szegedi zsidók történetéből.* A tablók, ha egyéb rendezvény nincsen, a mai napig megtekinthetőek a zsinagóga előterében.

[40] Tóth István (szerk.): *A szegedi zsidóság és a fotográfia. Bäck Manci, Kárász Judit, Liebmann Béla, Müller Miklós.* (Életrajzi vázlatok, írta: Apró Ferenc, Lengyel András, Szabó Magdolna). Szeged: Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2014. Bäck Manci munkásságához lásd még: Gömör Béla: *Bäck Manci, az elfeledett szegedi fotográfusnő.* Budapest: GMR Reklámügynökség, 2003. Kárász Judit munkásságához lásd még Lányi Pál: *„Zsidó Csekonicsok" – a szegedi Bamberger, Benedikt, Kárász, Landesberg, Prosznitz és Szivessy családok kiválóságai.* Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség dr. Birnfeld Sámuel Könyvtára, 2019. (Szegedi Judaisztikai Közlemények 9.)

[41] Liebmann Béla feleségét, Szenkát (Hortobágyi Szeréna, 1912–1945) és Flóra nevű (1934–1945) kislányukat előbb Strasshofba, majd az ausztriai Weissenbachba vitték, ahol mezőgazdasági munkára osztották be az anyát.

A fent vázoltakból jól kirajzolódik az a fejlődési folyamat, amelynek mentén megfigyelhető a holokauszt reprezentációjának átalakulása Szegeden: 1. A holokausztot követő években, viszonylag hamar megjelentek, de szigorúan a közösség saját tereibe állított emlékjelek. 2. A Kádár-korszakban két, politikai indíttatású szervezethez kötődő időszaki kiállítás jött létre, egy szűk, „bennfentes" közösség számára, benne az áldozatok szenvedéstörténeteivel. Azt mondhatjuk tehát, hogy a helyi zsidóság és a zsidó identitás, benne a holokauszt traumájával alig volt látható a városban az ezredfordulóig. 3. Először a 2000-es évek elején kaptak nyilvános városi köztéren is emlékhelyet a holokauszt szegedi eseményei és áldozatai. 4. Ezzel párhuzamosan megindult a közösség múltjának, az eseményeknek a nagyközönséget is megcélzó vizualizációja. Jellegzetességük, hogy ezek mindig évfordulóhoz kötődő, időszakos akciók voltak, melyek létrejötte csak részben a hitközséghez, sokkal inkább a témával foglalkozó (személyesen nem érintett) kutatókhoz, városi muzeológusokhoz kötődött. További sajátosságuk, hogy tárgyukban nem célzottan a szegedi közösség holokauszt tragédiáját dolgozták fel (az is megjelenik), hanem sokkal inkább a közösség történetét és kulturális örökségét. Egyértelmű változás történt tehát a helyi zsidóság láthatóvá tételét illetően, jóllehet rengeteg dolog – köztük a holokauszt áldozatainak személyes történetei – még mindig rejtve maradtak. 5. 2018-óta van online is elérhető honlapja, digitális tartalmakkal

---

1945 tavaszán, a felszabadító csapatok érkezése előtti napokban, útban Tasshof állomása felé a sulzbachi gránitbányánál SS-tisztek agyonlőtték őket. (Hollósi Zsolt: Az utolsó interjú… „Fotó: Liebmann Béla". *Délmagyarország* 1997. január 3. 6.). Bäck Manci édesanyja a deportálás előtti napokban hunyt el (Gömör, 2003, 20.), ő maga lányával együtt Kisteleken bújkált (Bodó Klára: Szekerke családi emlékek, 2016. november 28., https://klarimondja.blogspot.com/2016/11/szekerke-csaladi-emlekek.html, letöltés 2024. november 7.); Müller Miklósnak Franciaországban, Portugáliában és Marokkóban kellett átvészelne a második világháborút (Vincente Zabala de la Serna: El viaje vital de Nicolás Muller. *El Mundo*, 2013. november 29.). Kárász Judit pedig 1935–1949 között Dániában élt, tíz évig (1935–45) Bornholmon, ahol egy tanyán fizikai munkát végzett, közben kézi szövést tanult. Édesanyját és számos más szegedi zsidó rokonát is elvesztette a holokausztban (Lányi 2019, Szabó 2014).

az archívumnak, illetve ekkor indult egy hároméves projekt, amelynek a célkitűzése épp a város rejtett zsidó örökségének turisztikai láthatóbbá tételére irányult, igaz, itt nem a holokauszt, hanem a zsidó közösség szellemi öröksége került a középpontba.[42]

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy Szegeden vannak látható jelei, sőt a múlt dokumentumait tároló gyűjteménye a zsidó közösségnek és a holokauszt emlékezetének. Arról, hogy a ma itt élő városlakók körében milyen ismeretek és tudások kapcsolódnak e jelekhez, és a holokauszt helyi eseményeihez, nincsenek felméréseink. Más magyar településeken zajló vizsgálatok alapján azonban feltételezhető, hogy a laikus nagyközönség még mindig nagyon keveset tud a szegedi zsidóság tragédiájáról.[43]

4. Forrásaink

Ebből a feltételezésből kiindulva az újabb kerek évfordulóhoz érve a 2024-es évfordulós programsorozatba egy emlékkiállítás is bekerült. Szeged sajátos helyzetéből adódóan (a gyermektúlélők nagy aránya) napjainkban is vannak olyan túlélők, akik első kézből tudtak mesélni az eseményekről, illetve az átlagnál nagyobb számban visszatérők leszármazottai közül is sokak kapcsolódnak a hitközséghez erősebb, lazább szálakkal.[44] Így lehetőségünk volt arra, hogy a holokauszt eseményei után 80 évvel először indítsunk célzott, a családi

---

[42] Ez a 2018–2021 között zajló REDISCOVER projekt volt, ahol a rejtett zsidó közösség szerepének, jelentőségének, a város szövetében betöltött helyének bemutatása volt a cél turisztikailag „fogyasztható" attrakciók által. Rövid összefoglaló lásd: Frauhammer Krisztina – Szentgyörgyi Anna: A REDISCOVER projekt szerepe Szeged zsidó örökségének reprezentációjában. *Targum*, 2022/1. 152–170. https://doi.org/10.56664/targum.2022.1.9 (letöltés dátuma: 2024. november 7.)

[43] A kutatásról lásd: Gadó János: „A zsidó nagyon közeli, mégis ismeretlen". Gadó János interjúja Papp Richárddal. *Szombat* 36 (5), 2024. 8–11.

[44] A szegedi gyermektúlélők emlékeihez kapcsolódóan lásd a tanulmányunkat, amelyet a 2024-es interjúk feldolgozásával írtunk: Frauhammer, Krisztina – Pataricza, Dóra: From darkness to light: Szeged's Jewish children and their post-war rehabilitation. In: Buko, Maria – Kolar, Pavel – Galeziowski, Jakub (ed.): *Historical Social Research*, 2025. (megjelenés alatt)

hagyatékokra és a túlélők és leszármazottak szóbeli tanúbizonyságára (17 interjú) irányuló anyaggyűjtést a városban. E munka jelentős időbeli megkésettsége eleve magában rejtette a nagyfokú töredezettséget és hiányosságot, ugyanakkor ezek a dokumentumok lehetővé tették számunkra, hogy „megszólaltassuk" azoknak a személyes hangját, akik az üldöztetés áldozatául estek. Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy a személyes tanúságtételek felhasználásakor nélkülözhetetlen a kritikai szemlélet, hiszen a túlélők visszaemlékezéseit *(post-testimony)* sem tekinthetjük elsődleges történeti forrásoknak. „Jelenbeli múlt-konstrukciók, még ha az elbeszélők a történelembe vannak is gabalyodva." – mondja róluk Kovács Éva.[45] Számolni kell tehát azzal, hogy az idő múlásával változtak ezek az elbeszélések: például a túlélő egyre többször jelenik meg önálló, aktív ágensként; az oksági kapcsolatok egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a túlélői elbeszélésekben; vagy a történetekbe egyre több magyarázat kerül.[46] Külön említhetők a második generációs leszármazottak utólagos visszaemlékezései *(postmemory)* amelyek „a második generáció viszonyát írják le azokhoz az erőteljes, gyakran traumatikus élményekhez, amelyek születésük előtt történtek, de mégis olyan mélyen átadták őket, hogy úgy tűnik, saját jogú emlékeket alkotnak."[47] Marianne Hirsch arra is felhívja a figyelmet, hogy ezeknél, a nem saját megéléseken alapuló emlékeknél nem csupán a személyes és családi és generációs történet megtartása, védelmezése a tét, hanem a trauma, az emlékezet és annak generációk közötti átadása is működésbe lép. Jelentősége rendkívül meghatározó az önazonosságban, akár a saját tapasztalatokat is felülírja.[48]

A kutatásunk során számos további írott privát forrást is feltár-

---

[45] Kovács Éva: „Post-testimony." A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében. *Társadalomtudományi Szemle* 8 (3) 2018. 107–119., online elérés: https://socio.hu/index.php/so/article/view/686 (letöltés dátuma: 2024. november 7.) https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.3.107.

[46] Kovács, 2018, 114.

[47] Marianne Hirsch: A Generation of Postmemory. *Poetics Today* 2008, 29 (1), 103–128. https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019, 103.

[48] Hirsch, 2008, 103.

tunk. Ezek közül elsőként a lágerekben és munkaszolgálat alatt írott naplókat említjük, hiszen jelenbeliségük okán ezek adják a legautentikusabb leírásait annak, hogy mit, hogy élt át egy adott személy egy konkrét időben.[49] (Természetesen a naplók felhasználásánál is szükséges egyfajta forráskritika.) Az ilyen kortárs feljegyzésekből archívumunk mindössze kettőt őriz, egy további privát tulajdonban van, a negyedik a Yad Vashem gyűjteményéből, másolatban volt meg gyűjteményünkben.[50] A naplók egyike egy munkaszolgálatos fiú visszaemlékezéseit tartalmazza, a másik három két édesanyának és egy fiatal lánynak az írása ausztriai munkatáborokban, majd Bergen-Belsenben töltött napjaikról, részben hazatérésükről. Kettőben is olvasható utalás arra, hogy tudatosan a családtagok számára íródott, arra az esetre, ha feljegyzőik nem térnének élve haza. A másik kettő szerzője, vélhetően „békeidőben" is vezetett naplót. Ezek egyikéből idézünk:

> „*A szenvedések keserves hete. Már megfagyott a lábam. Bokáig érő talajvízben állunk. Új munkahelyünkig még a régi 2 km felül 1 km. Nyaktörő lejtőn lemenni. (november 13.) A régi műtéti heggem felrepedett. Tyúktojásnyi hasfali sérvem van. Enni nem tudok. Mire hazaérek csak az ágyat kívánom. Fázom-fázom, még reggelig nem melegszem fel. Látásom egyre romlik. Már nem csak a régi tűzcseppeket látom, hanem felvillanó fényeket is. (november 15.)*[51]"

[49] Gyáni, 2019.

[50] A naplók adatai és lelőhelyei: Klein Dezsőné Sandberg Erzsébet naplója 1944. április–1945. április 10. SZZSHA, V. Személyek és családok iratai 5. Egyéb családok: Sandberg; Schwarz Judit naplója 1. 1944. november 26 – 1945. február 14., Schwarz Judit naplója 2. 1945. február 13.–1946. január 8., magántulajdon; Kellner Félixné Schön Hermina naplója 1944. október 14.–1945. július 20. Hintenberg, Yad Vashem, Testimonies, Diaries, Memoirs Collection 3754.; Pataricza Dóra – Lénárt András (szerk.): *Seifmann Béla visszaemlékezése. Egy munkaszolgálatos naplója*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ, 2023.

[51] Részlet Klein Dezsőné naplójából, 1944. november 13. és 15.

A fenti példával azt kívánjuk szemléltetni, hogy ezek – az események valós idejében leírt – feljegyzések lehetővé teszik azt is, hogy a gyakran csak számadatok formájában megjelenő holokauszt-áldozatok humanizálódjanak, azaz emberi lényként jelenjenek meg. Identitásuk „helyreállításával" a történetük által megvalósulhat, hogy együtt érezzen velük az olvasó szörnyű helyzetükben.[52]

Két további, a deportálások alatt keletkezett speciális írott forrásról kell említést tennünk, amelyeket megjelenítettünk a kiállításon. Mindkettő a tábori lét hétköznapjaihoz, a túlélésért folytatott küzdelem stratégiáihoz kapcsolódik. Az egyik egy Bergen-Belsenben írott receptgyűjtemény,[53] a másik egy 14 darabos, papírcetlire írott versgyűjtemény, amely a lágerek „saját gyártású kultúrműsoraiba" engednek bepillantást. Ezek az elfoglaltságok (receptek felidézése, szórakoztató műsorok összeállítása) sokak számára jelentettek kiutat, az emlékezés és a szellem ébren tartását.[54]

Fontos narratív forrásaink voltak a kézzel, géppel írott feljegyzések és visszaemlékezések, illetve nyomtatásban megjelent memoárok is.[55] Ezeknek a retrospektív szövegeknek a hátterében

---

[52] Friedländer, 2008.

[53] Adler családi gyűjtemény, SZZSHA. Az Adler családi dokumentumok online is elérhetők a United States Holocaust Memorial Museum Collection honlapján Barbara Adler adományának jóvoltából. Irattári szám: 2016.458. A dokumentumok másolatát Barbara Adler a Szegedi Zsidó Hitközség Archívumával is megosztotta.

[54] Czingel Szilvia: *Szakácskönyv a túlélésért: Lichtenwörth, 1944–1945*. Budapest: Corvina, 2013.

[55] Kiállításunkhoz a következő nyomtatásban is megjelent memoárokat, visszaemlékezés gyűjteményeket használtuk fel: Bácskai Éva: *Századok hullámain. Egy szegedi zsidó család letelepedésének története*. Budapest: Oriold és Társai, 2018; Bognár Irma: *„Adjanak hálát a sorsnak". Deportálásunk története*. Budapest: Sík, 2004.; Éva Adler – Manuel Sellner: *„I was just lucky". Memories of Happiness and Hardship. Testimony of Éva Adler based on interviews condusted by Manuel Sellner in Los Angeles 1994*. Los Angeles: Barbara Sellner, 2016.; Vera Gara: *Least-expected heroes of the holocaust: personal memories* (1st Canadian ed.), Canada, 2011; Kardos Klára: *Auschwitzi napló*. Budapest: Szent Gellért, 2001; Lantos Péter: *A fiú, aki nem akart meghalni*. Budapest: Kolibri, 2024; Lantos Péter: *Sínek és sorsok*. Budapest: Scolar, 2009.; Matthew A. Rozell: *A train near Magdeburg. A Teacher's*

a Huhák Heléna által egybegyűjtött motivációk szinte mindegyike megtalálható. Így voltak olyan szövegeink, ahol „a tanúságtévő alapvetően nem a nyilvánosságnak, hanem saját magának, családjának, belső használatra – sokszor önterápiás célból – készítette el emlékiratát;" ezzel ellentétben mások a nagyközönség számára, kiadásra szánták írásaikat; továbbá jellemző volt az is, hogy kárpótlási kérelem mellékleteként született meg egy visszaemlékezés, illetve néhányak kiállításunk apropóján írtak rövid feljegyzéseket.[56]

Két olyan forráscsoportot is említenünk kell, amelyek ugyan hivatalos eljáráshoz kötődően keletkeztek, mégis személyes visszaemlékezést, tanúvallomást tartalmaznak. Ezek az 1945–46-ban, tehát közvetlenül a hazatérés után felvett DEGOB-jegyzőkönyvek, amelyeknek csak másolataival rendelkezünk;[57] illetve a Finta-per 1989-es Szegeden lefolytatott tanúkihallgatásainak két, szintén másolatban lévő jegyzőkönyve.[58] Jóllehet ezekben a beszélők nem saját

---

Journey into the Holocaust and the reuniting of the survivors and liberators, 70 years on. [United States]: Matthew A. Rozell, 2016; Pécsi Katalin (szerk.): *Lányok, anyák – Elmeséletlen női történetek II.* Budapest: Novella, 2013.; Pécsi Katalin (szerk.): *Sós kávé – Elmeséletlen női történetek.* Budapest: Novella, 2007.; Szöllős Vera: *Eszti babája.* Budapest: Aposztrof, 2014; Ungvári Tamás: „A család. Beszélgetés Horváth Terivel, Löw Immánuel unokájával, 2018. június 15-én" In: Hidvégi Máté – Ungvári Tamás (szerk.): *Löw Immánuel Válogatott Művei.* Budapest: Scolar, 2019; Vanessa Holburn: *Surviving the Holocaust and Stalin. The amasing story of the Seiler Family.* Barnsley: Pen and Sword History, 2023.

[56] Huhák, 2016. 46.

[57] A DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) munkatársainak jegyzőkönyvei, amelyeket 1945–1946-ban rögzítettek a magyar holokauszt mintegy 5000 túlélőjével egy meghatározott kérdéssor alapján, ezek között kilenc szegedi elhurcolttal készült feljegyzés. A tanúságtételek elérhetőek: http://degob.hu/.

[58] 1989 novemberében a kanadai államügyészség emelt vádat Finta Imre egykori csendőr százados ellen. A gettó felállításáért, az ottani embertelen körülmények kialakításáért, és az elkövetett kegyetlenkedésekért, valamint a víz- és élelemellátás nélkül útnak indított transzportokért akarták felelősségre vonni. A per Kanadában zajlott, de néhány tanút Szegeden is kihallgattak. Az eljárás a vádlott felmentésével zárult, mivel a bíróság nem tartotta elégségesnek a bizonyítékokat. Jóllehet volt törekvés a perújrafelvételre, ez nem valósult meg, a csendőr százados 2003-ban meghalt, anélkül, hogy elítélték volna.

gondolatmenetüket követve nyilatkoznak, hanem irányított kérdések mentén mesélik el a történetüket.

> *„Általában a konkrét események adatszerű rögzítése volt a cél és az, hogy történetileg hiteles iratok keletkezzenek. Összességében páratlan dokumentum-együttesről van szó, amelynek használata során, csakúgy mint a többi forrás használatánál, nem mellőzhető az erős forráskritika. A beszámolókban felelevenített események időbeli közelsége – annak előnyeivel és hátrányával együtt –, valamint az oral history sajátosságai mind befolyásolják a keletkezett szövegek forrásértékét.*[59]

A családi iratok szintén értékes források, melyek a holokauszt áldozatainak elszenvedett veszteségeit és megaláztatásait dokumentálják. Ezek közé tartoznak az értéktárgyak lefoglalásáról, a lakások elkobzásáról, a munkából való elbocsátásról, a fertőtlenítésekről, az orvosi vizsgálatokról, a hazautazásról szóló iratok, valamint az ekkor kitöltött törzslapok, amelyeken a Joint-segélyek[60] mértékét is rögzít-

---

[59] Huhák, 2016. 38.

[60] A Magyarországon röviden Joint-ként ismert American Jewish Joint Distribution Committee (JDC), 1914-ben alakult a kelet-európai zsidók háborús segélyezésére, de a két világháború között és után is folytatta tevékenységét. 1941-ben, amikor Magyarország belépett a háborúba, a JDC nem tudott pénzt küldeni, mivel ellenséges országban működő külföldi ügynökké vált. Szeged földrajzi elhelyezkedése és az a tény, hogy a szovjet csapatok már 1944 októberében átvették, lehetővé tette, hogy az American Joint Distribution Committee 1944 végén újra megkezdje működését a városban. A Joint magyarországi működéséhez lásd: Frojimovics Kinga: JDC's Activity in Hungary, 1945-1953. In: Avinoam Patt – Atina Grossman – Linda G. Levi – Maud S. Mandel (ed.): *The JDC at 100 – A century of Humanitarianism.* Detroit: Wayne State University Press, 2019. A szegedi működéséhez lásd: Pataricza Dóra: Resilient Women, Rebuilt Lives. A Study of JDC's Work in Szeged after the Holocaust. *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of the Fondazione CDEC* 24 (2), 2023. 164–188. https://doi.org/10.48248/issn.2037-741X/14499

ték. Ezenkívül kézzel és géppel írt kérvényeket, újsághirdetéseket, deportálási listákat is találtunk és számtalan olyan cédulát, amelyen eltűnt személyeket, tárgyakat kerestek a visszatérők. A személyi dokumentumok között külön csoportot alkotnak a munkaszolgálatos férfi családtagok levelezőlapjai, rövid papírcetlire írott üzenetei, ritka esetben a kedves, a feleség, az édesanya viszonválaszai. Az elszakított családtagok között gyakran ezek maradtak az egyedüli kommunikációs csatornák, majd később az elhunyt férjekről, apákról, kedvesekről megmaradt utolsó emléktárgyak. Jóllehet a többlépcsős cenzúra[61] miatt tartalmuk sokszor csak a legszükségesebbekre, illetve az általános állapot leírására szorítkozik, mégis olykor megrázó részeket is tartalmaz, például az otthon maradt, gyermekét váró anyának adott javaslatot a születendő gyermek nevére.[62] Ez a gyermek valóban a levelezőlapon javasolt nevet kapta. A strasshofi megérkezést követő napon született meg, az erdőben a deportáltak között lévő orvos segítségével, hangtalanul, ugyanis a felvigyázó náci katona közölte az anyával, ha egy hangos szót szól, akkor agyonlövi. A gyermek egészségesen világra jött, de édesanyja a szülés alatt megőszült.[63]

Különlegesek még azok a lapok is, amelyen a férj saját rajzaival örökítette meg a munkaszolgálat tájait. Később ezek keretezve a családi otthon falára kerültek emlékként.

Úgy véljük, hogy ezek a látszólag „csak" egy-egy adatot, tárgylistát, hivatalos utasításokat, feljegyzéseket tartalmazó dokumentumok is segítettek tárlatunkon kézzelfoghatóbbá és reálisabbá tenni az áldozatokkal történteket.

A holokauszt eseményeinek reprezentációjakor talán a legnagyobb kihívást az archív felvételek felkutatása és összegyűjtése jelenti, hiszen a holokauszt ideje alatt nem volt lehetőség, szándék, igény a fotózásra. Szeged esete némiképp eltér az átlagtól. Míg az 1940 és 1943 közötti időszakból százon felüli munkaszolgálatos

---

[61] Huhák, 2016. 60.

[62] Huhák, 2016. 48.

[63] A történetben szereplő asszony unokájának személyes közlése alapján.

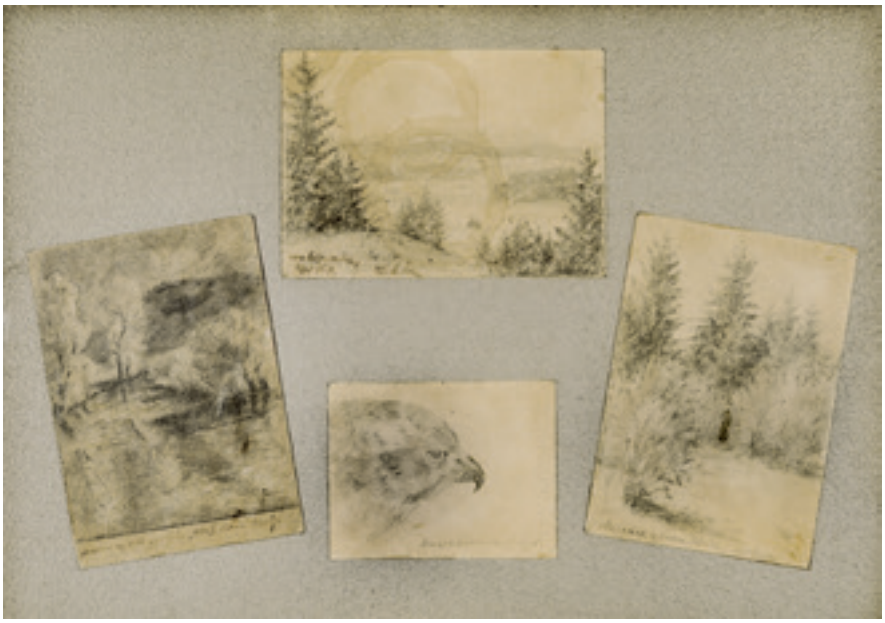

A feleségnek rajzolt levelezőlapok a munkaszolgálatból

képet gyűjtöttünk, addig kiállításunkon hiába próbáltuk vizualizálni az 1944–45-ben munkaszolgálaton lévő férfiakat. Ez az aránytalanság azzal magyarázható, hogy Szeged esetében két olyan képi dokumentációval is rendelkezünk, ami kiemelten foglalkozik a munkaszolgálat témájával. Az egyik ilyen kivételes sorozat egy korabeli amatőr filmfelvételből származik, amelynek képkockái digitálisan is elérhetőek.[64] Készítőjük a szegedi Pető György, aki 1938-tól, egészen 1945-ig kísérte nyomon a Pető család életét saját kamerájával, amit 1941-ben a kiszombori munkaszolgálatos táborba is magával vihetett. Közel 150 képkocka örökítette meg a „lapátos hadsereget". Ahogy arra Huhák Heléna is utal írásában, ezek a képek még meglehetősen kedélyes hangulatot tükröznek, ez tette lehetővé magát a felvételt is.[65] Amiről azonban a képek nem mesél-

[64] Pető György fényképei: HDKE https://holokausztfoto.hu/search?query=-pet%C5%91%20gy%C3%B6rgy (letöltés dátuma: 2024. november 7.).
[65] Huhák, 2016. 50.

nek, az az otthon maradt család, ahol kereső férfitag nélkül kellett a kieső hónapokat átvészelni.

A másik híres fényképsorozat, Liebmann Béla neves szegedi fotográfushoz köthető, aki szintén vitte magával (amíg lehetett) fényképezőgépét. Így 1940-ben és 1941-ben Abonyban, Mosonmagyaróváron és Kiszomborban is készített képeket, amelyek hátulját precízen és részletesen adatolta is. Liebmann személyéhez köthető kiállításunk egy különleges és vélhetően egyedi képe is, amelyen felesége látható az ausztriai munkatáborban, barakképítés közben. A képet a tábor egyik őrétől kapta postai úton a háború után. Ez volt feleségéről az utolsó felvétele.[66] Szintén a neves fotóshoz kapcsolódnak a zsidóság bútoraival, cipőivel, bőröndjeivel telepakolt szegedi zsinagóga, hitközségi épület és udvar 1945. januári képei is. Ezek története is külön említést érdemel:

> ”
> *Béla bácsi, miután 1945. január első napjaiban hazatért a munkaszolgálatból, ruhaneműt, ágyneműt kérvényezett a hitközségtől, később bútoraira is igényt jelentett be. Amikor a zsinagógában és a hitközség épületében felhalmozott ingóságokat őrző orosz tiszt megtudta, hogy fotózás a mestersége, a kezébe adott egy fényképezőgépet, mondván »na, akkor fotózzon.« A magyar holokauszt egyik legismertebb képsorozatát ekkor készítette Liebmann Béla.*[67]
> ”

[66] A kép történetéről maga Liebmann Béla mesélt Hollósi Zsolt újságírónak adott 1997-es utolsó interjújában: „A háború után négy évvel kaptam egy levelet egy német katonától a feleségemnek címezve. Nem tudott ugyanis róla, hogy Szenka meghalt. A levélben igazolást kért a feleségemtől, hogy segített neki gyógyszert szerezni a kislányomnak, és támogatta őket. A levél mellé egy fotót is küldött. Döbbenten néztem a képet. Az én bájos, törékeny feleségem egy hatalmas kalapácsot fogott a kezében és barakkot épített.” In: Hollósi, 1997. 6.

[67] Molnár Judit: „Feleségem írása.” A szegedi zsidók sorsa a Liebmann család történetén keresztül. *Élet és Irodalom* 65. 2021. 12.

Radó Viktória és barátnői sárga csillaggal 1944 tavaszán Szegeden

E két sorozat mellett előkerült néhány sárgacsillagos csoportkép is. Digitális technológiákkal szerény lehetőségeink miatt, csak nagyon korlátozottan tudtunk élni. A kiállítótérben egyetlen képernyő adott lehetőséget audiovizuális anyagok bemutatására, mégis fontosnak tartottuk a jelenidejűség és az autentikusság biztosítása miatt. Itt két film váltotta egymást, Bubryák István *Téglagyári mementó* című filmje, amelyet 2004-ben, az első köztérre helyezett holokauszt-emlékmű avatása apropóján készített az ott megjelent túlélőkkel és leszármazottakkal felvett interjúkból.[68] A másik Váradi

[68] A film a szegedi deportálások történetét mutatja be. *A Kasztner-vonat*. Rendező: Radó Gyula, producer: Bubryák István, gyártó: Bubryák Stúdió Bt., 2004.

Z. Ferenc *Szökőév* című önéletrajzi regénye alapján – a Szeged Televízió és a Tisza-parti Általános Iskola diákjai által 2023-ban készített kisfilm.[69]

Koncepciónk részét képezte, hogy az adatközlőink családjaihoz tartozó áldozatokat ne csak névvel, hanem arccal is megjelenítsük, ezáltal személyesebbé téve az emlékezés gesztusát. Így jött létre a női és gyermekáldozatok portréfotóiból álló emlékfal, mellette rövid sorstörténetekkel. Ehhez 87 egyéni és családi portréképet sikerült összegyűjteni.

Az áldozatok fotóiból kialakított emlékfal a szegedi Új Zsinagóga kiállítóterében, 2024. június

[69] A könyv története 1944-ben kezdődik, amikor a 18 éves Váradi Pétert (írói álneve Váradi Z. Ferenc) behívják munkaszolgálatra, több szegedi barátjával együtt. Munkatáborokról, erőltetett menetekről, fogságról, hadbíróságról, az életért való küzdelemről szól ez a regény. A filmben interjúk is helyet kaptak, amelyben megszólal: Janikovszky János, a Váradi-hagyaték gondozója, Buk István a Szegedi Zsidó Hitközség elnöke és Ábrahám Vera a Szegedi Zsidó Hitközség könyvtárosa, aki korabeli dokumentumokat, naplókat, tárgyakat is megmutatott a kameráknak.

A kiállításhoz felhasznált források sorát a tárgyakkal zárjuk. Nem szükséges magyaráznunk, hogy itt volt a legnagyobb hiány. Részint archívum jellegünkből adódóan, hiszen alapvetően dokumentumokat, fotókat gyűjtünk. Ám mivel Szegeden nincs önálló zsidó múzeum, olykor hagyományozódnak ránk tárgyi emlékek is, köztük a holokauszthoz kapcsolódóak is, így például sárgacsillag, ún. RIF-szappan, munkaszolgálatos karszalag, hazahozott imakönyv, theresienstadti pénz is rendelkezésünkre állt. Ezek mellé helyeztünk tárgyként is funkcionáló dokumentumokat (újságok, naplók, levelezőlapok), tárlóul pedig a deportálások alapkellékéül szolgáló bőröndöket, ládákat, kosarakat használtuk.

Tárgyi emlékek installációja a szegedi Új Zsinagóga kiállítóterében, 2024. június

5. A túlélők és hátramaradottak viszonya emlékeikhez – az anyaggyűjtés tapasztalatai

Ahogy azt már írtuk, forrásaink jelentős része célzott gyűjtéssel és interjúzással keletkezett, így érdemes ennek az anyaggyűjtésnek a tapasztalatairól is szót ejteni. Ahogy a személyes és családi traumák feldolgozása nagyon egyéni, úgy a túlélők és hátramaradottak viszonyulása megosztott emlékeikhez, hasonlóképpen nagyon egyéni volt. A szakmai diskurzusokban már meghonosodott a *nehéz örökség* fogalma (ez a nehézség nemcsak ennek az örökségnek a reprezentációjára, muzeologizációjára igaz, hanem arra a helyzetre is, amikor a holokauszt eseményeit a személyes történeteken keresztül kívánjuk megközelíteni) a túlélők és hátramaradottak ugyanis sok esetben féltek ezeket az emlékeket megosztani, tartva a szerintük ma is érzékelhető antiszemitizmus arculcsapásaitól. Erre hivatkozva többen kérték leánykori, vagy magyarosítás előtti nevük kiírását, vagy a teljes név mellőzését. Voltak olyan interjúalanyaink is, akiknek ez volt az első alkalom, hogy idegenek előtt meséltek családjuk múltjáról. Külföldön élő szegedi elszármazott túlélők bátorítására (ők már „gyakorlott és tudatos" mesélők), vagy épp a 2023. október 7-i Izrael elleni brutális támadás hatására döntöttek úgy, hogy megtörik a hallgatást.

Nehézséget okozott egyeseknél a még ma is meglévő szégyenérzet, a bűntudat, hogy ők megmenekültek. Egyes leszármazottaknak nem volt egyszerű a szeretteiket ért felfoghatatlan fájdalommal való szembesülés sem. Volt olyan adatközlőnk, aki éppen azért adta át a családja deportálási iratait az archívumnak, hogy eltávolítsa magától családja múltjának ezt a borzalmát. Mások azért döntöttek az átadás mellett, hogy a családtagjaikra emlékeztető iratok így biztonságban legyenek és intézményes keretek között maradjanak meg az utókor számára – tanúságként és mementóként. Találkoztunk olyan esettel is, amikor az adományozók elmondták, hogy gyerekeiket, a túlélők unokáit már nem érdeklik a régi emlékek, bennük már nincs kötődés mindezekhez. A legtöbben azonban ma is inkább családi archívumaikban őrzik a holokauszt tragédiáira emlékeztető dokumentumokat, mint egy szálat, amely a szülőkhöz, nagyszülőkhöz és a zsidóságukhoz köti őket.

Sok esetben maguk az adatközlőink voltak segítségünkre újabb személyek felkutatásában, hogy ezzel is segítsék a minél teljesebb feldolgozás folyamatát. Így személyes és online beszélgetéseken, levelezés útján mindenkivel kapcsolatba léptünk. Többen még utólag is többször visszajöttek, írtak, telefonáltak, újabb anyagokat hoztak. Általánosságban elmondható, hogy mindenki azt szerette volna, ha az ő története, vagy annak legalább egy részlete bekerüljön a nagy történetfolyamba, mert fontos volt számukra, hogy az általuk átéltek, illetve a családjukban tovább örökített emlékek is részei legyenek a közösség holokauszt-emlékezetének. Így a bevont túlélők és leszármazottak „örökségközössége" aktívan közreműködött abban, hogy fenntartsa és a következő nemzedéknek átadja a szegedi holokauszt méltó emlékét,[70] és azt éppen a közösségi cselekvés keretében kívánják fenntartani és a következő nemzedékeknek továbbadni. Többeknél úgy tapasztaltuk, ez a traumák feldolgozásának is fontos lépése volt, különös tekintettel az érintettek magas korára. Egy olyan lehetőségként élték meg saját, vagy felmenőik emlékeinek az elmesélését, amikor – talán utolsó alkalommal – mesélhettek a traumáikról a „nagyközönségnek" is. Mindez felelősséget is rótt ránk, hiszen nem csak saját koncepciónknak kellett megfelelni, hanem helyet kellett találni adatközlőink anyagainak is, amelyek számukra a veszteségek feletti gyászt, az emlékállítást reprezentálták. Így például nem képezték eredeti koncepciónk részét Radó Viktória 19 éves deportált 16 barakkverse, melyhez további négy vers – Winkler Andor: *Egynek a sok közül* (1945), Horváth Judit: *Levél Anna Frankhoz* (1958), Gonda Júlia: *Mit hagytak rád a századok?* (2014) és *Strasshof* (2016) – is érkezett. Ezek inspiráltak minket a barukh művésznevű, Izraelben élő kortárs költő *A világ negyedik legnagyobb zsinagógája* című versének a nyitófalon való közlésére.

A kurátorok elképzelése mellett adatközlőink dokumentumainak tematikája is egyenrangú iránymutatóvá lett. Nem túlzás ezért azt mondani, hogy tárlatunk végül közös alkotássá vált.[71]

---

[70] Fejős Zoltán: *Új helyek, új metaforák. Közelítések a jelenkor múzeumi etnográfiájához.* Debrecen: Debrecen University Press, 2017. 141.

[71] Archívumunk nemőriz a vészkorszakhoz kapcsolódó műtárgyakat, anyaggyűj-

Bepillantás a kiállításba, háttérben a barakkversek tablója, 2024. június

6. A kiállítás

A fent leírt dokumentumok, fotók és tárgyak összességéből állítottuk össze tárlatunkat. Újdonságként az eddigi kiállításokhoz képest, a Szegedi Zsidó Hitközség volt a szervező, immár egy közel 5 iratfolyóméternyi holokauszt-dokumentumot is tartalmazó saját levéltárra támaszkodva. A rendezést múzeumi háttér híján (a helyi zsidó közösségnek nincs múzeuma, a városi múzeum nem jelentkezett ilyen témájú kiállítási tervvel) a hitközségi archívum vállalta fel, szintén újdonságként a zsinagógában évekkel ezelőtt kialakított két teremből álló (kb. 15 és 40 m²-es) kiállítótérben. Talán érdemes e nem szokványos helyzethez néhány megjegyzést fűzni. Részben Aleida Assmann 2006-ban leírt megállapítását, amelyben azt hangsúlyozza, hogy az archívum feladata nem a prezentáció, hanem a prezerváció. Összegyűjteni és tárolni az információkat, szerkesztés, kiállítás, feldolgozás és interpretáció nélkül.[72] Napjainkban

tésünk során sem bukkantak fel ilyenek, célzott kutatást pedig nem végeztünk.

[72] Assmannt idézi: Kovács, 2018, 110.

azonban egyre gyakrabban láthatjuk, hogy az archívumok (különösen a holokauszt témájú online audiovizuális anyagokkal is rendelkezők) anyagai a megőrzés, a történeti kutatások forrásokkal való ellátása mellett a bemutatás, a megemlékezés, a pszichológiai segítségnyújtás, az oktatás és művészeti projektek eszközeivé is lehetnek.[73] Másként fogalmazva, számos olyan esetet és helyzetet ismerünk amikor ezek az archívumok kilépnek pusztán tárolást célzó szerepükből és az ott őrzött dokumentumok egy esemény, egy emlékezés vizualizációjában megkerülhetetlen szerepet kapnak. Különösen igaz volt ez Szeged esetében, részben a múzeumi háttér hiánya, részben a személyes megélések fókuszba helyezése miatt.

Másik megjegyzésünk a kiállítás teréhez kapcsolódik. A zsinagóga maga is egy emlékezethely *(lieux de mémoire)*,[74] a vészkorszakban az elhurcolt zsidóság javainak „raktára", a gettó része volt és itt van a mártírok emlékhelye is. Mindezek a tények egyfajta legitimizációt és autentikusságot is kölcsönöztek a kiállításnak és plusz jelentéssel és érzelmi többlettel is felruházták a holokauszt tanúinak vallomásait. (A szegedi zsinagóga egykori irodai helységeiből kialakított tér muzeológiai szempontból sem egy klasszikus közeg. Elsősorban a zsinagógát látogató turisták keresik fel, ritkábban jönnek a látogatók csak a kiállítás megtekintése céljából.)

Tárlatunk elsődleges koncepciója a szegedi holokauszt történetének elmesélése volt a fentebb már bemutatott számos, egyéni forrástípus bevonásával az ún. „szegedi gondolattól" egészen az emlékezés mai megnyilvánulásáig. Egy körbejárható térbeli installáción belül 70 darab változó magasságú rúdra kerültek ki az A4-es, egyéni

---

[73] Kovács, 2018, 110. Ilyen hazai projekt volt például: az ELTE Research Center for Computational Social Science (RC2S2) égisze alatt működő Digital Lens interdiszciplináris kutatócsoport A túlélés mintázatai – DEGOB jegyzőkönyvek új megvilágításban című kiállítása. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2024. április 18. – június 30.

[74] Pierre Nora híres fogalma. Bővebben lásd: Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14 (3) 1999. Online elérés: https://epa.oszk. hu/00800/00861/00012/99-3-10.html (letöltés dátuma: 2024. november 7.)

megélésnarratívákat, kordokumentumokat tartalmazó tablók. Köztük a következő 25 tematikai csomópont és a hozzájuk tartozó tényszerű leírások vezették a látogatót: *Szegedi gondolat, antiszemitizmus, zsidó törvények és rendeletek, beszolgáltatások, sárga csillag viselése, gettó, kikeresztelkedés, motozások, a téglagyárban, embermentés, zsidó önmentés, szegedi transzportok, Auschwitz, Strasshof, kényszermunkatáborok, Bergen-Belsen, Farsleben, Theresienstadt, felszabadulás és hazaút, megérkezés, újrakezdés, tömegsírok, emlékműállítások, felelősségre vonás, emlékezés*. Ezekre fűztük fel mindazokat a személyes emlékeket, amelyek mentén ábrázolhatónak láttuk a Szegedről elhurcolt nők, gyerekek és idősek sajátos szenvedéstörténetét. Ebben olyan momentumok kaptak helyet mint: *motozás, a mezítelenség szégyene, az intimitás és higiénia hiánya, szülés és gyermekgondozás, gyermekmunka, a család élelmezése, főzés, megalázó és megerőltető munkavégzés, erőszak, betegség, a távoli férj/apa hiánya és az érte érzett aggodalom, a kifosztottság érzése, a nincstelenség.*

Emellett a központi kiállítási elem mellett kaptak helyet mintegy háttérként a nagy molinókra nyomtatott versek, az apák munkaszolgálatos fotói és levelezőlapjai, a szegedi holokausztról nyomtatásban megjelent memoárok és a tárgyak installációja, valamint a nyitóhelyiségben elhelyezett, az áldozatok portréfotóiból összeállított emlékfal. A távozók – a résztvevő együttműködés lehetőségeként – egy nagy papírtekercsre írhatták fel mindazok neveit, akikről a kiállítás nem emlékezett meg.

7. Összegzés, tapasztalatok, tanulságok

Tárlatunkat nagyszámú közönség előtt 2024. június 16-án nyitottuk meg.[75] A megnyitó egyben egy erős érzelmi töltéssel bíró kollektív emlékezeti eseménnyé is vált, ahol a jelenlévők jelentős részét a túlélők, hozzátartozók, leszármazottak tették ki. A belépésnél az em-

[75] Lévainé Dr. Kovács Katalin: A szegedi holokauszt személyes oldala – Emlékező kiállítás a Szegedi Új Zsinagógában. *Szombat*, 2024. július 10. Online elérhető: https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/a-szegedi-holokauszt-szemelyes-oldala-emlekezo-kiallitas-a-szegedi-uj-zsinagogaban. A tárlat 2025. április 20-ig volt megtekinthető.

A holokauszt-emlékkiállítás a szegedi Új Zsinagógában, 2024. június

lékfal fogadta a látogatókat, ahol a nevek arcokká váltak, és a felmenők történetei sorakoztak. Barukh verse a szegedi holokauszt modern interpretációjával, a szegedi zsidók hiányával szembesítette a látogatókat, a lágerversekben többen felismerték családtagjaikat, és a fotókon is ismerős arcok köszöntek vissza. A megnyitó utáni beszélgetés és találkozás lehetőséget adott az emlékek felidézésére, régi kapcsolatok felelevenítésére. Hetekkel a megnyitó után már az is látható volt, hogy a két kis kiállítótér sajátos utóéletet is nyert, egyfajta ideiglenes emlékhellyé vált. Tudomásunk van arról, hogy sokan elhozták rokonaikat, gyermekeiket és barátaikat, hogy megmutassák és elolvassák a kiállított anyagokat. Tárlatunk így az emlékhely és traumafeldolgozás szerepét is betöltötte, mégpedig egy olyan átmeneti időszakban, amikor a kommunikatív emlékezet lehetőségei lassan megszűnnek, és kulturális emlékezetté válnak.[76]

[76] Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest: Atlantisz, 2004. 49–56. Valamint a kérdéskörről és

Az élő emlékezőközösség által összegyűjtött anyagok a tárlat után az archívumba kerülnek és ténylegesen is történeti forrássá alakulnak.[77]

Ha a jövőbe tekintünk, két további lehetséges funkciót is megfogalmazhatunk a tárlattal, annak anyagával kapcsolatban. Az egyik az oktatásba való beemelés lehetősége, amely kifejezett szándékunk, hiszen számos olyan jó gyakorlat elérhető már, ami az általunk is előtérbe helyezett személyes emlékekre, visszaemlékezésre és oral historyra épít.[78] A másik hasznosulás a társadalmi emlékezetbe való szélesebb körű beépülés lehetne. Ennek feltételei csak részben adottak.[79] Egyrészt a kiállítás időszakossága miatt, másrészt amiatt, hogy – jóllehet a zsinagóga az egyik legnépszerűbb turisztikai célpont Szegeden – mégsem vetekedhet egy közgyűjtemény lehetőségeivel és befogadói körével. Így a hitközség és az itt élő zsidó közösség saját terein belül maradt kiállításunk, ami nehezítheti azt, hogy integrálva legyen a lokális történelem reprezentációjába. A jövő tartogat tehát még fontos feladatokat, de mindennek ellenére fontos eredménynek tartjuk, hogy megvalósult az anyaggyűjtés, új szempontokkal, személyes emlékezésekkel tudtuk teljesebbé tenni a történészek által már feltárt szegedi holokauszt esemény- és politikatörténetét.

---

az ehhez szorosan kapcsolódó vidéki zsidóság társadalmi emlékezetéhez lásd: Susán Eszter: A magyarországi vidéki zsidók társadalmi emlékezete az ezredforduló óta. *Regio* 32 (2), 2024. 165–191.

[77] Kovács, 2018, 110.

[78] Magyarországon ilyen tevékenységet végez a Centropa Alapítvány, Zachor Alapítvány, Haver Alapítvány. Archívumunk továbbá kapcsolatban van és együttműködik a hasonló képzéseket végző osztrák erinnern.at alapítvánnyal is.

[79] Terveink között szerepel a kiállítás anyagát virtuális tárlat formájában a Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának honlapján hosszú távon is elérhetővé tenni.

Bibliográfia

II. János Pál beszéde (olaszul): *Incontro con la comunità ebraica nella sinagoga della città di Roma*, 1986. április 13.

Adler, Éva – Manuel Sellner: *„I was just lucky". Memories of Happiness and Hardship. Testimony of Éva Adler based on interviews condusted by Manuel Sellner in Los Angeles 1994*. Los Angeles: Barbara Sellner, 2016.

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz, 2004. 49–56.

A Kasztner-vonat. Rendező Radó Gyula, producer Bubryák István, gyártó Bubryák Stúdió Bt., 2004.

Bácskai Éva: *Századok hullámain. Egy szegedi zsidó család letelepedésének története*. Budapest: Oriold és Társai, 2018.

Bányai Viktória – Komoróczy Szonja: A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés. Emlékezet, felejtés, politika*. Budapest: Kalligram, 2018. 87–110.

Bányai, Viktória: Meggyalázott tóratekercsek két felmérés tükrében, *Magyar Tudomány* 185, 2024, 475–485.

barukh: A világ negyedik legnagyobb zsinagógája, 2019, online: https://shelbarukh.substack.com/p/a-vilag-negyedik-legnagyobb-zsinagogaja?utm_campaign=-post&utm_medium=web

Bodó Klára: Szekerke családi emlékek, blogbejegyzés 2016. november 28. https://klarimondja.blogspot.com/2016/11/szekerke-csaladi-emlekek.html

Bognár Irma: *„Adjanak hálát a sorsnak". Deportálásunk története*. Budapest: Sík, 2004.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája: A holocaust Magyarországon*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997

Czingel Szilvia: *Szakácskönyv a túlélésért. Lichtenwörth, 1944–1945*. Budapest: Corvina, 2013.

Dwork, Debórah: *Children with A Star. Jewish Youth in Nazi Europe*. New Haven, CT: Yale University Press, 1991.

E. K.: Civilek a terepen. *Délmagyarország* 2004. június. 24. 1. és 5.

Fejős Zoltán: *Új helyek, új metaforák. Közelítések a jelenkor múzeumi etnográfiájához.* Debrecen: Debrecen University Press, 2017.

Frauhammer Krisztina – Szentgyörgyi Anna: A REDISCOVER projekt szerepe Szeged zsidó örökségének reprezentációjában. *Targum*, 1, 2022. 152–170. https://doi.org/10.56664/targum.2022.1.9

Frauhammer Krisztina (szerk.): *A művész kitárt ajtaja – Tardos-Taussig Ármin élete és vendégkönyvei.* Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség, 2024

Frauhammer Krisztina (szerk.): *Eltűnt családok nyomában – A Holtzerek.* A Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának kiállítása. *Szegedi Judaisztikai Közlemények* 11. 2022

Frauhammer, Krisztina – Pataricza Dóra: From darkness to light: Szeged's Jewish children and their post-war rehabilitation. In: Maria Buko – Pavel Kolar – Jakub Galeziowski (ed.): *Historical Social Research*, 2025 (megjelenés alatt)

Friedländer, Saul: *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939 – 1945.* New York: Harper, 2008.

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *Szeged – Strasshof – Szeged. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett" Szegedről deportáltakról 1944–1947.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politológia Tanszék–Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2021.

Frojimovics, Kinga: JDC Activity in Hungary, 1945–1953. In: Avinoam Patt – Atina Grossman – Linda G. Levi –Maud S. Mandel (szerk.): *The JDC at 100 – A century of Humanitarianism,* Detroit: Wayne State University Press, 2019.

Frojimovics Kinga: Tömegsír exhumálások Ausztriában a Holokausztot követően. A szegedi zsidó áldozatok újratemetése. *Regio* 24/2, 2016. 22–30.

Frojimovics, Kinga – Kovács, Éva: Jews in a 'Judenrein' City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945). *Hungarian Historical Review* 4/3 (2015): 705–736.

Gadó János: „A zsidó nagyon közeli, mégis ismeretlen". Gadó János interjúja Papp Richárddal. *Szombat* 36/5. 2024. 8–11.

Gadó János: Egy példa az emlékezéskultúrára: Szeged. *Szombat*, 2014. december 5. https://www.szombat.org/politika/egy-pelda-az-emlekezeskulturara-szeged

Gara, Vera: *Least-expected heroes of the holocaust: personal memories*, Kanada: Gara Vera, 2011.

Gömör Béla: *Bäck Manci, az elfeledett szegedi fotográfusnő*. Budapest: GMR Reklámügynökség, 2003.

Gyáni Gábor: Az ego-dokumentumok történeti haszna. *Bárka online*, 2019. május 13. http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna

[sz. n.]: Háromnapos gyászünnepség Szegeden a vidéki zsidóság deportálásának 25. évfordulóján. *Új élet* 1969. július 18. 1–2.

Heberer, Patricia: *Children during the Holocaust*. Lanham: AltaMira Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2011.

Hirsch, Marianne: A Generation of Postmemory. *Poetics Today* 2008, 29 (1): 103–128. https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019

Holburn, Vanessa: *Surviving the Holocaust and Stalin. The amazing story of the Seiler Family*. Barnsley: Pen and Sword History, 2023.

Hollósi Zsolt: Az utolsó interjú… „Fotó: Liebmann Béla". *Délmagyarország* 1997. január 3.

Horváth, Rita: The Role of the Survivors in the Remembrance of the Holocaust. Memorial monuments and Yizkor books. In: Friedman, Jonathan C. (szerk.): *The Routledge History of the Holocaust*. London, Routledge: 2010, 472–483.

Huhák Heléna – Szécsényi András: *Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ, 2016.

Kardos Klára: *Auschwitzi napló*. Budapest: Szent Gellért, 2001.

Kellner Félixné Schön Hermina naplója 1944. október 14.–1945. július 20. Hintenberg, Yad Vashem, Testimonies, Diaries, Memoirs Collection 3754.

Klacsmann Borbála: *Holokauszt-történetek*. Budapest: Park, 2023

Klein Dezsőné Sandberg Erzsébet naplója 1944. április–1945. április 10. Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma (SZZSHA) V. Személyek és családok iratai 5.

Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio* 24/2., 2016. 7–21.

Kovács Éva: „Normálisak lehetünk még egyáltalán?". Magyar Zsidó Kényszermunkások a bécsi Ältestenrat egészségügyi intézményeiben. In: Margittai Linda (szerk.): *Ellenállni a Gonosznak. Tanulmányok a 70 éves Karsai László tiszteletére*. Szeged: SZTE Jelenkortörténeti Tanszék, 2022.

Kovács Éva: „Post-testimony." A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében. *Társadalomtudományi Szemle* 8 (3) 2018, 107–119. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.3.107.

Laczó, Ferenc: Caught between Historical Responsibility and the New Politics of History. On Patterns of Hungarian Holocaust Remembrance. In: Mitroiu, Simona (ed.): *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe*. New York: Springer Nature, 2015. 185–201.

Lantos Péter: *A fiú, aki nem akart meghalni*. Budapest: Kolibri, 2024.

Lantos Péter: *Sínek és sorsok*. Budapest: Scolar, 2009.

Lányi Pál: „Zsidó Csekonicsok" – a szegedi Bamberger, Benedikt, Kárász, Landesberg, Prosznitz és Szivessy családok kiválóságai. In: Ábrahám Vera (szerk.): *Szegedi Judaisztikai Közlemények 9*. Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség dr. Birnfeld Sámuel Könyvtára, 2019.

Lénárt András – Pataricza Dóra: Kiválasztottak. A cionista mentőakció szegedi csoportjának sorsa. In: Klacsmann Borbála – Pataricza Dóra – Buchmüller Péter (szerk.): *A holokauszt Magyarországon nyolcvan év múltán – Új kutatási irányok*. Budapest: OR-ZSE, 2024. 229–270.

Lévainé Dr. Kovács Katalin: A szegedi holokauszt személyes oldala – Emlékező kiállítás a Szegedi Új Zsinagógában. *Szombat*, 2024. július 10. Online elérhető: https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/a-szegedi-holokauszt-szemelyes-oldala-emlekezo-kiallitas-a-szegedi-uj-zsinagogaban

Macdonald, Sharon: *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*. London: Routledge, 2008. https://doi.org/10.4324/9780203888667

Molnár Judit: „Feleségem írása." A szegedi zsidók sorsa a Liebmann család történetén keresztül. *Élet és Irodalom* 65., 2021. 12.

Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14 (3) 1999. Online elérés: https://epa.oszk. hu/00800/00861/00012/99-3-10.html (letöltés ideje: 2024. november 7.)

Pap Róbert DEGOB 3560. sz. jegyzőkönyve, online elérhető: http://degob.hu/index.php?showjk=3560

Pataricza Dóra – Lénárt András (szerk.): *Seifmann Béla visszaemlékezése. Egy munkaszolgálatos naplója*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ, 2023.

Pataricza Dóra: Places of Commemoration of the Shoa in Szeged, Hungary. *Copernico.eu,* blogbejegyzés, https://www.copernico.eu/en/articles/places-commemoration-shoa-szeged-hungary (letöltés ideje: 2024. június 11.)

Pataricza Dóra: „Put My Mother on the List Too!" – Reconstructing the Deportation Lists of the Szeged Jewish Community. In: Borggräge, Henning – Jah, Akim (ed.): *Deportations in the Nazi Era*. Arolsen: DeGruyter–Arolsen Archive, 2022. https://doi.org/10.1515/9783110746464-017.

Pataricza Dóra: Resilient Women, Rebuilt Lives. A Study of JDC's Work in Szeged after the Holocaust. *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of the Fondazione CDEC* 24/2, 2023, 164–188. https://doi.org/10.48248/issn.2037-741X/14499

Pécsi Katalin (szerk.): *Lányok, anyák. Elmeséletlen női történetek II*. Budapest: Novella, 2013.

Pécsi Katalin (szerk.): *Sós kávé. Elmeséletlen női történetek*. Budapest: Novella, 2007.

Pető Andrea: A női holokauszt-visszaemlékezések. *Szombat*, 2002. február 1. Online elérhető: https://www.szombat.org/archivum/a-noi-holokauszt-visszaemlekezesek

Rees, Laurence: *The Holocaust. A New History*. London: Viking, 2017.

Rozell, Matthew A.: *A Train near Magdeburg. A Teacher's Journey into*

the Holocaust and the reuniting of the survivors and liberators, 70 years on. [USA]: Matthew A. Rozell, 2016.

Schwarz Judit naplója 1. 1944. november 26-meddig?, Schwarz Judit naplója 2. 1945. február 13.–1946. január 8., magántulajdon.

Susán Eszter: A magyarországi vidéki zsidók társadalmi emlékezete az ezredforduló óta. *Regio* 32 (2), 2024. 165–191.

Szabó Magdolna: Kárász Judit. In: Tóth István (szerk.): *A szegedi zsidóság és a fotográfia*. Szeged: Múzeumi Tudományért Alapítvány Szeged, 2014. 19–20.

Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII.* Budapest: Múlt és Jövő, 2017.

Szöllős Vera: *Eszti babája.* Budapest: Aposztrof, 2014.

Toronyi Zsuzsanna: A holokauszt örökségét kiállítani is nehéz – a soára történő emlékezés problémái és lehetőségei a hazai muzeológiában. *MuseumCafé* 40, 2014/2. (április-május) 50–65.

Toronyi Zsuzsanna: Múzeum vagy mauzóleum? A holokauszt emlékezete és dokumentációja a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményeiben. In: Farkas Zsófia – Toronyi Zsuzsanna – Marczisovszky Anna: *Szemtanúk. Traumaábrázolások a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében.* Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2023. 12–25.

Tóth István (szerk.): *A szegedi zsidóság és a fotográfia. Bäck Manci, Kárász Judit, Liebmann Béla, Müller Miklós* (Életrajzi vázlatok, írta: Apró Ferenc – Lengyel András – Szabó Magdolna), Szeged: Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2014.

Ungvári Tamás. „A család. Beszélgetés Horváth Terivel, Löw Immánuel unokájával, 2018. június 15-én" In: Hidvégi Máté – Ungvári Tamás (szerk.): *Löw Immánuel Válogatott Művei.* Budapest: Scolar, 2019.

Vajda Júlia: *Ott, akkor… Túléléstörténetek a soából.* Budapest: Múlt és Jövő, 2020.

Zabala de la Serna, Vincente: El viaje vital de Nicolás Muller. *El Mundo*, 2013. november 29.